

Trends in the youth transitions to the labour market in Serbia

Jovana Zafirović¹

ABSTRACT

In recent decades, the transformation from industrial to post-industrial societies has inevitably influenced the patterns of transition for young individuals entering the labor market. These transition patterns reflect continuity and changes in the social division of labor, thus representing a crucial process in shaping the social stratification of modern societies. The focus of this study is the analysis of changes in the average age of entry into the labor market in Serbia from the second half of the twentieth century to the present. The aim is to shed light on three questions: 1) how the average age of entry into the workforce has changed during this period, 2) what differences in the transition patterns have been observed between men and women, and 3) what differences in transition patterns have been observed between urban and rural populations. The emphasis is on recognizing basic trends in the transition to the labor market for the cohorts born from 1930 to 1995.

Considering the rapid changes that Serbian society has undergone during this period, we will attempt to determine their impact on the basic patterns of integration into the labor market. Ideally, we would like to be able to map all the aspects of the professional transition of specific cohorts through the changing institutional structure. However, since this is not feasible, this paper specifically focuses on the following aspects of the transition process: (a) timing of events, i.e., the average age of entry into the labor market, and (b) variability in age, i.e., the level at which transitions occur at specific ages.

The analysis is based on the data from the European Social Survey in 2018, with its sample of 1265 respondents in Serbia. Survival analysis is applied to illustrate changes over time in the studied life event, along with Kaplan-Meier survival function estimates for comparisons across gender/locality. When considering the aspects of timing of events and variability in age, the results indicate a delay in professional transitions during the study period, but not necessarily their destandardization. Additionally, life trajectories of men and women had become increasingly

¹*Institute of Social Sciences, Belgrade, Serbia*

Correspondence:

Jovana Zafirović,
Institute of Social Sciences,
Belgrade, Kraljice Natalije
45, 11000 Belgrade, Serbia

Email:

jzafirovic@idn.org.rs

similar by the collapse of socialism and the rise of social inequalities, when this trend was halted. On the other hand, transition patterns between individuals from rural and urban areas are becoming more similar. Taking into account the intense societal changes during the analyzed period, the transformations observed in professional transitions may be a consequence of these specific social changes.

KEYWORDS

youth, transition, life course, labor market, survival analysis

Trendovi u tranziciji na tržište rada mladih u Srbiji

SAŽETAK

Poslednjih decenija transformacija iz industrijskih u postindustrijska društva neminovno je uticala i na obrasce tranzicije mladih na tržište rada. Obrasci te tranzicije odražavaju kontinuitet i promene u društvenoj podeli rada, a samim tim predstavljaju važan proces za oblikovanje društvene stratifikacije modernih društava. Predmet ovog rada je analiza promena u prosečnom dobu ulaska na tržište rada u Srbiji od druge polovine dvadesetog veka do danas, s ciljem da se osvetle odgovori na tri pitanja: 1) kako se menjalo prosečno doba ulaska u svet rada u ovom periodu, 2) kakve su bile razlike između muškaraca i žena u obrascima tranzicije, kao i 3) kakve su bile razlike između urbanog i ruralnog stanovništva u obrascima tranzicije. Akcenat je na prepoznavanju osnovnih trendova tranzicije na tržište rada mladih za kohorte rođene od 1930. do 1995. godine. Analiza se zasniva na podacima Evropskog društvenog istraživanja iz 2018. na uzorku za Srbiju od 1.265 ispitanika/ca. Primenjena je statistička analiza preživljavanja radi prikazivanja promena u vremenu proučavanog životnog događaja kao i Kaplan-Majerove ocene funkcije preživljavanja radi njihovog poređenja kroz rod/lokalitet. Rezultati ukazuju da možemo govoriti o odlaganju profesionalnih tranzicija tokom proučavanog perioda, ali ne nužno i o njihovoj destandardizaciji. Takođe, životni tokovi muškaraca i žena su postajali sve sličniji sve do perioda sloma socijalizma i porasta društvenih nejednakosti kada je taj trend zaustavljen, a sa druge strane obrasci profesionalnih tranzicija između osoba iz ruralnih i gradskih područja jesu sve sličniji.

KLJUČNE REČI

mladi, tranzicija, životni tok, tržište rada, analiza preživljavanja

1 UVOD

Poslednjih decenija transformacija iz industrijskih u postindustrijska društva neminovno je uticala i na obrasce tranzicije mladih na tržište rada. U većini zapadnih zemalja profesionalne tranzicije postajale su više odložene, fragmentirane, diversifikovane i manje linearne zbog sve nepovoljnijih ekonomskih trendova i nesigurnijih oblika radnog angažovanja (Mojić 2016; Walther i Plug 2006). Tranzicija u ovom smislu označava prelazak iz jedne životne faze u drugu, obeležen ključnim životnim događajima (npr. završetak školovanja, ulazak u brak itd.) (Ignjatović 2009: 8). Tranzicija iz škole na tržište rada predstavlja jednu od ključnih faza u životu pojedinca. Ona se može razumeti kao period između kraja primarne uključenosti pojedinaca u obrazovanje i njihovog pronalaženja stabilnog radnog mesta. Iako tranzicija na tržište rada predstavlja sam početak radnog veka, mnoga su istraživanja naglasila da su prvobitna radna mesta izuzetno uticajna u oblikovanju daljeg razvoja radne karijere (npr. Müller i Gangl 2003). Drugim rečima, ova tranzicija predstavlja period integracije mladih u svet rada. Obrasci te integracije odražavaju kontinuitet i promene u društvenoj podeli rada, a samim tim predstavljaju važan proces za oblikovanje društvene stratifikacije modernih društava (Müller i Gangl 2003). Međutim, istraživanja o tranzicijama u Evropi su prilično ograničena. Glavni razlog je što je, suprotno situaciji u Americi, u Evropi teže pronaći prikladne baze podataka koje bi omogućile istraživačima da istraže proces tranzicije od obrazovanja do prvog zaposlenja (Salas-Velasco 2007).

Predmet ovog rada je analiza promena u prosečnom dobu ulaska mladih na tržište rada u Srbiji, s ciljem da se odgovori na tri pitanja: 1) kako se me-

njalo prosečno doba ulaska u svet rada u ovom periodu, 2) kakve su bile razlike između muškaraca i žena u obrascima tranzicije, kao i 3) kakve su bile razlike između urbanog i ruralnog stanovništva u obrascima tranzicije. Struktura rada je sledeća: u prvom delu ovog članka istražujemo teorijske koncepte i empirijske nalaze koji podržavaju ili osporavaju ideju destandardizacije, potom pišemo o promenjenom kontekstu profesionalnih tranzicija u Evropi i Srbiji, nakon čega formulišemo empirijske hipoteze. Zatim koristimo podatke devetog talasa Evropskog društvenog istraživanja (ESS-9), koje obuhvata retrospektivne podatke o vremenu stupanja na tržište rada za različite kohorte. Oslanjajući se na analizu preživljavanja dokumentujemo dugoročne trendove u vremenskom rasporedu događaja u tranziciji na tržište rada. Na kraju, iznosimo rezultate naših analiza i zaključujemo diskusijom o tim rezultatima u svetlu aktuelnih debata o transformaciji životnog toka.

2 TEORIJSKI OKVIR

Počev od 1970-ih, sociolozi i demografi predložili su da postajanje odraslom osobom u savremenim društvima može biti konceptualizovano kao proces obeležen nizom životnih događaja. *Pristup životnog toka* fokusira se na istraživanje odnosa materijalističkih (ekonomska i radna situacija), idealističkih (promene normativnih obrazaca) i institucionalnih činilaca, kao i značenja koja im akteri pridaju (Tomanović i dr. 2016). Ovaj pristup teži da obuhvati vreme, proces i kontekst životnih događaja (Elder 2002 prema: Ignjatović 2009). Elder definiše životni tok kao „niz društveno definisanih događaja i uloga koje pojedinac preuzima tokom vremena“ (prema: Ignjatović 2009). Tranzicija u odraslost samim tim

obuhvata tipične događaje kroz koje mladi prolaze u procesu odrastanja kao što su: završetak obrazovanja, ulazak na tržište rada, napuštanje roditeljskog doma, ulazak u brak i ulazak u roditeljstvo (Billari i Liefbroer 2010; Elder 1975). Stoga, profesionalna tranzicija iz škole na tržište rada predstavlja jednu od ključnih faza u životu pojedinca.

Pristup životnog toka predstavlja dobru metodološku osnovu za proučavanje tranzicija u odraslost jer obuhvata tri nivoa posmatranja: istorijsko, institucionalno i individualno vreme (Ignjatović 2009). Fokus istorijskog vremena jesu generacije i kohorte, u slučaju institucionalnog vremena to su sistemski činioци, a u slučaju individualnog vremena, to su životne istorije individua (Ignjatović 2009). Pristup životnog toka se fokusira na tri ključna elementa: vremenski raspored događaja, njihova sekvenca, kao i njihov kvantitet (Billari 2001). Životni tokovi se strukturiraju putem redosleda i vremenskog odvijanja višestrukih društvenih uloga tokom životnog veka (MacMillan 2005a).

Rekonceptualizacijom životnog toka bave se i teoretičari demografske tranzicije (npr. Lesthaeghe 2010). Prema *teoriji demografske tranzicije*, demografsko ponašanje posledica je društvenih promena odnosno istorijskog procesa modernizacije. Proces modernizacije doveo je do porasta bihejvioralnih opcija s obzirom na to da dolazi do uklanjanja strukturalnih prepreka. U kulturnom smislu, ovaj proces odlikuje sve veća individualizacija i pad tradicionalizma (Bobić 2003). Kraj prošlog i početak novog veka obeležile su duboke društvene i demografske promene poput niske stope nataliteta, visoke stope smrtnosti, opadanja udela nuklearnih porodica i rapidnog povećanja stanovništva (Tomanović i dr. 2016; Petrović 2011; Bobić 2003). Navedene

promene deo su druge demografske tranzicije.

Istraživanja životnog toka najčešće se svode na dva pravca. Jedan pravac istraživanja fokusira se na stratifikaciju životnog toka gde se njegovi segmenti (faze, tranzicije, događaji) posmatraju kroz prizmu pola, ekonomskog statusa, obrazovanja itd. (Ignjatović 2009). Sa druge strane, kako ista autorka navodi, druga grupa istraživanja usmerena je na „stratifikaciju u okviru životnog toka i obuhvata praćenje razlika između životnih putanja aktera u istim fazama životnog toka usled različitih kontekstualnih činilaca“ (Ignjatović 2009: 8). Ovaj rad nadovezuje se na prvi pravac istraživanja fokusirajući se na vremenske promene u životnim događajima (u ovom slučaju ulazak na tržište rada) kroz prizmu roda i lokaliteta. Shanahan (2000) ističe važnost istraživanja nejednakosti tokom životnog toka smatrajući da je opšteprihvaćeni model životnog toka koji pretpostavlja dugoročne trendove u tranziciji u odraslost kompleksniji, odnosno da ga dodatno komplikuju društvene nejednakosti unutar kohorti. Stoga je uloga socioekonomskih faktora ključna kako bi se razumele *različite sudbine* unutar životnog toka (Badolato 2023).

2.1 STANDARDIZACIJA ŽIVOTNOG TOKA

Sredinom 1980-ih, Kohli (Kohli 1985 prema: Kohli 2007) je istakao da je dodeljivanje ključnih društvenih odgovornosti prema određenom uzrastu osobe izuzetno efikasno za organizaciju modernih političkih sistema s obzirom da pruža društvu racionalnu osnovu za planiranje. Unutar ovakvog okvira, oblikovala se jedna vrsta standardne biografije u zapadnim društvima tokom 20. veka. *Institucionalizacija* životnih tokova pred-

stavljala je deo nove životne discipline nastale kao posledica industrijskog rada. Ona se odnosi na proces kojim normativna, zakonska kao i organizaciona pravila definišu društvenu i vremensku organizaciju ljudskih života¹ (Brückner i Mayer 2005). Događaji koji čine tranziciju u odraslo doba tada su postali univerzalniji, vremenski povezani i sa manje varijacijama u godinama, drugim rečima, postali su standardizovani.

Standardizacija životnog toka može se definisati kao proces kojim određeni događaji i tranzicije postaju univerzalni u datoj populaciji ili kojim njihova vremenska organizacija postaje uniformna (Bruckner i Mayer 2005; Shanahan 2000).² Ova tumačenja mogu se okarakterisati kao deo jednog opštijeg teorijskog okvira – teorija modernizacije (Bruckner i Mayer 2005). Smatra se da su mnogi procesi doprineli institucionalizovanom, predvidljivom ili standardizovanom životu. Što je više plaćeni rad postajao centralni način društvene integracije i osnova individualnih životnih tokova, to je postajala potrebna faza pripreme kroz obrazovanje (Walther i Plug 2006). Razvoj nacionalnih obrazovnih sistema i sistema socijalne zaštite rezultirao je standardnim režimom životnog toka (Kohli 2007) koji je obuhvatao tri glavne faze: obrazovanje, zaposlenje i penzionisanje. Ovakav proces (model) se tradicionalno naziva *tri kutije života* (Riley i Riley 2000; Riley i dr. 1994). Naročito

tokom ere fordizma, konvencionalni životni tokovi su nosili sa sobom obećanje sreće i osiguravali društvenu pripadnost onima koji su se pridržavali uspostavljenih institucionalnih obrazaca (Walther i Plug 2006). Širenje srednjeg i tercijarnog obrazovanja preusmerilo je mlade na ulazak na tržište rada, čime je smanjeno vreme početne potrage za poslom i ranije se stupalo u radni odnos. U suštini sam koncept *mladosti* (eng. *youth*) stvara se u vreme prelaska u moderno doba i blisko je povezano sa institucionalizacijom životnog toka (Walther i Plug 2006). Takođe, velike radne organizacije, jaki sindikati kao i povećan broj poslova belih okovratnika doveli su do generalnog produženja radnog veka ili karijere. Na kraju, odlike države blagostanja (poput prava na bolovanje, porodiljskog odsustva itd.) negovale su kontinuitet u radnoj karijeri na taj način umanjujući uticaj gubitka prihoda usled nepoželjnih događaja (poput nezaposlenosti, bolesti, starosti). Relativna sigurnost posla, zaposlenja kao i napredovanja u karijeri omogućila je da karijere pojedinaca postanu predvidive (Bruckner i Mayer 2005). Međutim, mora se naglasiti da ova šema nikada nije potpuno odražavala empirijsku normu ili realnost za sve pripadnike društva, budući da su žene konstantno bile isključene iz ovog obrasca (Dausien 1996 prema: Alheit 2018).

2.2 DESTANDARDIZACIJA ŽIVOTNOG TOKA

Tokom poslednjih godina 1980-ih teza o standardizaciji životnog toka dovedena je u pitanje. Već krajem 1960-ih i početkom 1970-ih, sveobuhvatne vrednosne promene (Inglehart 1977), praćene protestima studenata u velikom broju zapadnih zemalja, dovele su do restrukturiranja načina na koji su ljudi

¹ Sa druge strane, deinstitutionalizacija podrazumeva reintegraciju ili spajanje faza, stanja, životnih događaja i tranzicija koje su nekad bile razdvojene. Na primer, odnos između rada i obrazovanja se razvio u jednu visoko sinhronizovanu aktivnost, pogotovo u SAD (Shanahan 2000).

² Obrnuto, destandardizacija bi značila da životna stanja, događaji postaju iskustva koja ili karakterišu sve manji deo populacije ili se javljaju u više različitih uzrasta i sa različitim trajanjem (Bruckner and Mayer 2005).

organizovali svoj privatni život. Takve vrednosne promene manifestovale su se i u odlaganju braka i rađanja, pa često i porastu vanbračnih zajednica, razvoda itd. (Bruckner i Mayer 2005). Promene su bile povezane sa sve većim zahtevima za autonomijom mladih i individualizacijom. Postfordistička fleksibilizacija proizvodnje i rada dovela je do smanjenja stabilnosti i predvidivosti životnog toka (Walther and Plug 2006). Neki autori ovu destandardizaciju životnog toka objašnjavali su proširenjem obrazovanja, koje je zauzvrat ugrozilo integraciju na tržište rada. Tako, Boudon obrazovne institucije opisuje kao *sale za čekanje*, gde mladi samo čekaju da se integrišu na tržište rada (prema: Bruckner i Mayer 2005). Uz to, ženski pokret doveo je do preoblikovanja života žena i muškaraca podstičući žene da se okrenu obrazovanju i karijeri. Povećanje prihoda i materijalnih prilika roditelja omogućili su da se sve više ulaže u obrazovanje dece, kao i da ona mogu da eksperimentišu svojim životnim aranžmanima. Ovi faktori podstakli su formiranje tzv. *odloženih generacija* ili *individualizovanih* ili *patchwork* biografija (MacMillan 2005a).³

Baveći se uticajem modernizacije na tok života, razni teoretičari su predložili dopunjujuću hipotezu povećane *individualizacije* (MacMillan 2005b). Opšte govoreći, rastuću individualizaciju karakteriše veće razdvajanje društvenih uloga, veće odstupanje od društvenih normi kao i sve veća haotičnost tokom života (Shanahan 2000; Buchmann 1989). Unutar sociologije, Gidens (1990) tvrdi da je individualno planiranje života postalo ključna karakteristika savremenih društava. Mladi su pod sve većim

pritiskom da samostalno planiraju svoj budući životni put, uključujući i svoje životne aranžmane. Destandardizacija takođe ukazuje na to da pretpostavljeno usklađivanje strukture i delanja, institucionalizovanih trajektorija životnog puta i subjektivne aproprijacije ovih trajektorija od strane ljudi u stvaranju njihovih biografija više nije samorazumljivo (Giddens 1984). Bekov koncept društva rizika i njegove posledice (Beck 1992) su tesno povezani s Gidensovim idejama. Bek ističe značaj neizvesnosti u novom svetu individualizacije. U ovom kontekstu, odlaganje ključnih događaja tokom tranzicije prema odraslosti predstavlja racionalan odgovor na sveprisutnu neizvesnost. No, Tomanović (2019: 317), oslanjajući se na Jamiesona, naglašava kako je koncept individualizacije kritikovan zbog njene „visoke apstraktnosti, odnosno neutemeljenosti na empirijskim činjenicama, jer empirijski nalazi ne podržavaju tezu o individualizaciji ni kao opis sadašnjeg stanja porodičnih odnosa niti pravca u kojem se kreću“. Takođe, kao što je navedeno, ideja da se tradicionalni model standardne biografije urušava nema empirijsku osnovu (Alheit 2018). Međutim, ono što se zaista promenilo jeste dosadašnja nesumnjiva dominacija modela tri faza ili kutija života (Alheit 2018).

Početak 1990-ih godina uveliko počinju da se osećaju posledice globalizacije praćene promenama u sferi rada, gde dolazi do povećane deregulacije, kao i strukturne nezaposlenosti. Istovremeno dolazi do slabljenja države blagostanja, što je uključivalo smanjivanje naknada za nezaposlenost, zdravstvenog osiguranja itd. (Esping-Andersen 1990), a socijalna zaštita je primarno okrenuta ka starijoj populaciji (Mentus 2022). Ove promene su posledica povećane fleksibilnosti koju nameću poslodavci, a koju su dodatno

³ Takođe, primenjuju se termini poput *produžena adolescencija*, *produženo detinjstvo* ili *odloženo odrastanje* za opisivanje ovog fenomena (Mitrović 2022; Tomanović 2010).

omogućili oslabljeni sindikati. Promene na tržištu rada ozbiljno su podrile ukupnu stabilnost i kontinuitet životnih tokova (Bruckner i Mayer 2005). Promene u životnom toku koje su autori tokom 1970-ih i 1980-ih pripisivali kulturnim promenama i širenjem mogućnosti ličnog izbora, sada se reinterpreteriraju kao posledica adaptacija na spoljašnje, pre svega ekonomske izazove (Becker i Hermkens 1993).

Danas, studije životnog toka naglašavaju promene u nekada dominantnim standardnim oblicima odrastanja. Kao što Ignjatović navodi „markeri tranzicije u odraslost postaju neodređeni, a granice između životnih faza su fluidne. Reperi odraslosti (sklapanje braka, roditeljstvo, zaposlenje) imaju promenljiv redosled i nastaje haotizacija redosleda ključnih životnih događaja: partnerstvo bez braka, brak bez dece, napuštanje posla radi roditeljstva“ (Ignjatović 2009: 10). Promene i veća varijabilnost u obrascima tranzicije uključuju procese individualizacije i destandardizacije (Shanahan 2000). Uprkos nejednako raspodeljenim resursima i prilikama, sve više mladih je primorano da donosi sopstvene odluke i snosi ličnu odgovornost za njih. U stvarnosti, tranzicije se često nameću mladima putem uspostavljenih sistema društvene nejednakosti kao što su klasa, obrazovanje, rod, etnička pripadnost ili lokalitet. Dodatno, nejednakost poprima i nove oblike, kao što su novi oblici nesigurnosti rada. Kako sve više mladih ljudi saznaje da su im šanse da prate tipičan tok života opale zbog nedostatka resursa, oni bivaju prisiljeni da se preorijentišu (Walther i Plug 2006). Stoga se može tvrditi da je globalizacija dovela do povećanja učestalosti izloženosti rizicima – posebno na tržištu rada, ali i u porodičnom životu (Bruckner i Mayer 2005).

3 TRANZICIJA NA TRŽIŠTE RADA

Ulazak na tržište rada jeste jedan od ključnih životnih događaja tranzicije u odraslost. On predstavlja period između kraja primarne uključenosti pojedinaca u obrazovanje i njihovog pronalaženja stabilnog radnog mesta. Iako se odnosi na početak radnog veka, mnoga istraživanja naglasila su da su prvobitna radna mesta izuzetno uticajna u oblikovanju daljeg razvoja radne karijere (npr. Müller i Gangl 2003). Kao što je naglašeno, obrasci te integracije odražavaju kontinuitet i promene u društvenoj podeli rada, a samim tim predstavljaju važan proces za oblikovanje društvene stratifikacije modernih društava (Müller i Gangl 2003).

3.1 INTEGRACIJA NA TRŽIŠTE RADA U EVROPI

S obzirom na to da je plaćeni rad postao središte društvene integracije i individualnih životnih tokova, javila se potreba za obrazovanjem (Walther i Plug 2006). Period posle Drugog svetskog rata širom Evrope predstavljao je period širenja obrazovanja i reformi obrazovnih sistema. U tom periodu, nakon završetka obrazovanja, mladi su ulazili na tržište rada gde su ostajali sve do penzionisanja. No, s promenama u sferi rada došlo je do produžavanja tranzicionih procesa.

Prvo, širom Evrope dolazi do postepenog smanjivanja poslova koji počivaju na punom radnom vremenu i povećanja broja nestandardnih, fleksibilnih poslova sa nepunim radnim vremenom. Od 60-ih i 70-ih godina standardni radni odnosi, koji su predstavljali normu u većini zemalja, počeli su da se menjaju i stvaraju mesto za nove vrste radnih odnosa u ime veće fleksibilnosti. Ovo je rezultat neoliberalnih reformi i restrukturiranja koje su podržale međunarod-

ne organizacije poput Svetske banke, Međunarodnog monetarnog fonda itd. (Bohle i Greskovits 2012). Neoliberalna doktrina radničku klasu shvata zapravo kao prepreku napretku, a standardne radne odnose kao odskočnu dasku ka novoj fazi deregulacije i fleksibilnosti u radnim odnosima, te prekarnost kao nužnu cenu koja dolazi sa njom. Centralna ideja neoliberalnog modela je da rast i razvoj zavise od konkurentnosti tržišta (Standing 2011). Ovo je značilo povećanje fleksibilnosti, a posebno na tržištu rada, što je, kako ističe Standing (2011), zapravo stvorilo temelje za prenošenje rizika i nesigurnosti na radnike i njihove porodice. Mladim ljudima potrebno je više vremena da uspostave stabilnu poziciju na tržištu rada nego što je to bio slučaj ranije. Iskustva sa ranom nezaposlenošću mogu snažno uticati na buduću karijeru s obzirom na to da je prethodno radno iskustvo sve važniji faktor pri pronalaženju posla (Müller i Gangl 2003).

No i pored brojnih promena na tržištu rada, mnoge empirijske studije o destandardizaciji životnog toka ne ukazuju na destandardizaciju u oblasti rada. Na primer, u istraživanju koje su sproveli Bruckner i Mayer (2005) na podacima za Nemačku, nema potpore tezi o destandardizaciji u sferama obrazovanja, obuke i rada. Rezultati ukazuju da su se ove tranzicije produžile, postale su više raznovrsne s obzirom na više faza obuke i, kao rezultat toga, izgubile su standardizovanost u smislu redosleda napuštanja škole, obuke i zaposlenja. No, oni zaključuju da generalno postoji visok nivo dugoročne stabilnosti u ovim procesima.

Globalne ekonomske promene od 1970-ih su dovele do opšteg povećanja nesigurnosti, a čitav proces ima prilično izraženu rodnu dimenziju. Ključni faktor rodni nejednakosti može se pronaći u

ograničenom pristupu žena obrazovnom sistemu i obukama (Beneria i Sen 1981). Značajne promene koje su zahvatile tržišta rada zemalja širom sveta, uvođenje neoliberalnih politika od strane različitih vlada, a u skorije vreme i finansijska kriza, doveli su u prvi plan uticaj ovih promena na diskriminaciju žena na tržištu rada. Dodatno, na obrasce i uslove zapošljavanja žena radikalno su uticali i tehnološki napredak, kao i migracije (Mandel i Shavel 2009). Promene u rodnim ulogama i očekivanjima leže u samom središtu promenjenih životnih obrazaca. Učešće u radnoj snazi žena se više nego udvostručilo od Drugog svetskog rata (Giele i Holst 2003). Kako bi se razumeo položaj žena na tržištu rada korisna je i *teorija rodne stratifikacije*. Ona tvrdi da žene doživljavaju diskriminaciju u svim radnim domenima. Koren ove teorije jesu tradicionalne teorije segregacije koje smatraju da postoji nepravedna segregacija žena u određenim zanimanjima. Suštinski, ova teorija naglašava da žene nemaju jednake šanse pri pronalaženju dobro plaćenih pozicija i pored zadovoljavajućeg ljudskog kapitala. Dodatno, to znači da se žene češće okreću nesigurnim, slabo plaćenim poslovima (Young 2010). Rodne razlike su takođe posredovane i različitim normativnim rodnim sistemima koji su povezani sa dominantnim kulturnim obrascima (Tomanović i dr. 2016). U vezi sa rodnim aspektom tranzicije u odraslost, istraživanja pokazuju da je opadanje rodni razlika u stepenu obrazovanja dovelo do smanjenja rodni razlika u početnim ishodima na tržištu rada (Salas-Velasco 2007; Müller i Gangl 2003). Na primer, Winkler-Dworak i Toulemon (2007) su na primeru Francuske pokazali da dolazi do konvergencije muških i ženskih obrazaca porodičnih tranzicija.

Još jedna važna karakteristika koja utiče na razlike u životnom toku i tranzici-

jama u odraslost jeste lokalitet. Porodice iz ruralnih područja obično imaju niže nivoe prihoda i manje raznovrsne karijerne prilike u poređenju sa svojim kolegama iz gradova. Ruralne zajednice imaju manje kulturnih i zabavnih opcija zbog svoje prostorne pozicije tj. udaljenosti (Cheah i dr. 2010). Često ih odlikuje skraćeni period tranzicije u odraslost i potencijalno eksperimentisanje sa alternativnim opcijama zapošljavanja (Cheah i dr. 2010). Mladi ljudi iz ruralnih područja stupaju u odraslo doba u kontekstu ograničenih ekonomija i prilika, pa treba sprovesti više istraživanja njihovog razvoja kako bi se utvrdilo kako ovaj kontekst utiče na njihove dugoročne ishode (Fenton i dr. 2021).

3.2 INTEGRACIJA NA TRŽIŠTE RADA U SRBIJI

Socijalistički model modernizacije kao i režimi koji nastaju nakon njegovog kolapsa, predstavljaju važan kontekst koji neminovno utiče na karakteristike proučavanih promena. Nakon prve demografske tranzicije, socijalistički blok u Evropi odlikovali su standardizovani modeli obrazovanja, zaposlenja, ulaska u brak i rađanja (Petrović 2011). Takav sistem omogućavao je značajnu predvidivost života. U socijalizmu, radnici su uživali ekonomsku sigurnost kroz faktički zagarantovano doživotno zaposlenje i pristup različitim pogodnostima i socijalnim benefitima (Kogan i dr. 2008).

Period konstituisanja socijalističkog sistema označavao je potpunu zamenu dotadašnje grupacije novom „u koju su se uspinjali pojedinci prvenstveno iz nižih društvenih slojeva, na osnovu svoje uloge u partizanskom pokretu“ (Lazić 2011: 135). Potom je osnovni determinacijski princip predstavljalo naimenovanje na položaj od strane kolektivno-vlasničke

klase, a sve veći značaj dobijao je i stepen obrazovanja. Najvažniji činilac velike uzlazne pokretljivosti tokom pedesetih i šezdesetih godina bila je socijalistička modernizacija praćena industrijalizacijom, urbanizacijom kao i sveobuhvatnim širenjem školskog sistema. No, tokom socijalizma tercijarno obrazovanje nije bilo presudno za pronalaženje dobro plaćenog posla, pa se veliki broj mladih nije odlučivao za nastavak obrazovanja nakon srednje škole.⁴ Nakon tog perioda dolazi do usporavanja strukturalnih promena, što je vodilo opadanju šansi za društveni uspon kao i uvećanju samoreprodukcije osnovnih društvenih grupacija.⁵ Smatra se da je promena sistema uslovlila specifično iskustvo kohorti rođenih 1970-ih i 1980-ih, što se ogleda u vrednosnoj, kao i bihevioralnoj dimenziji (Rabušić 2001 prema: Petrović 2011).

Takođe, kao što Petrović (2011) naglašava, ovakav sistem nije doveo do razvoja postmaterijalističkih vrednosti, što se delom može objasniti sistemom obrazovanja koji je služio afirmaciji kolektivnih vrednosti, profilisanju industrijskog radništva i opsluživanju partijsko-državne hijerarhije. Iako demografski procesi podsećaju na procese kroz koje su prošle zemlje druge demografske tranzicije, one nisu bile praćene postmaterijalističkim vrednostima, koje predstavljaju značajnu karakteristiku druge demografske tranzicije. Vrednosti poput rodne ravnopravnosti u javnoj i privatnoj sferi i individualizma, bile su prisutne u maloj meri, a samim tim i prakse koje proističu iz njih (Tomanović i dr. 2016; Bobić 2003). Pitanje ženske zaposlenosti nije predstavljalo pitanje ličnog izbora, već je za veliku većinu to bilo pitanje ekonomske nužnosti radi opstanka do-

⁴ 1990. je tek oko 10-15% mladih studiralo (Petrović 2011).

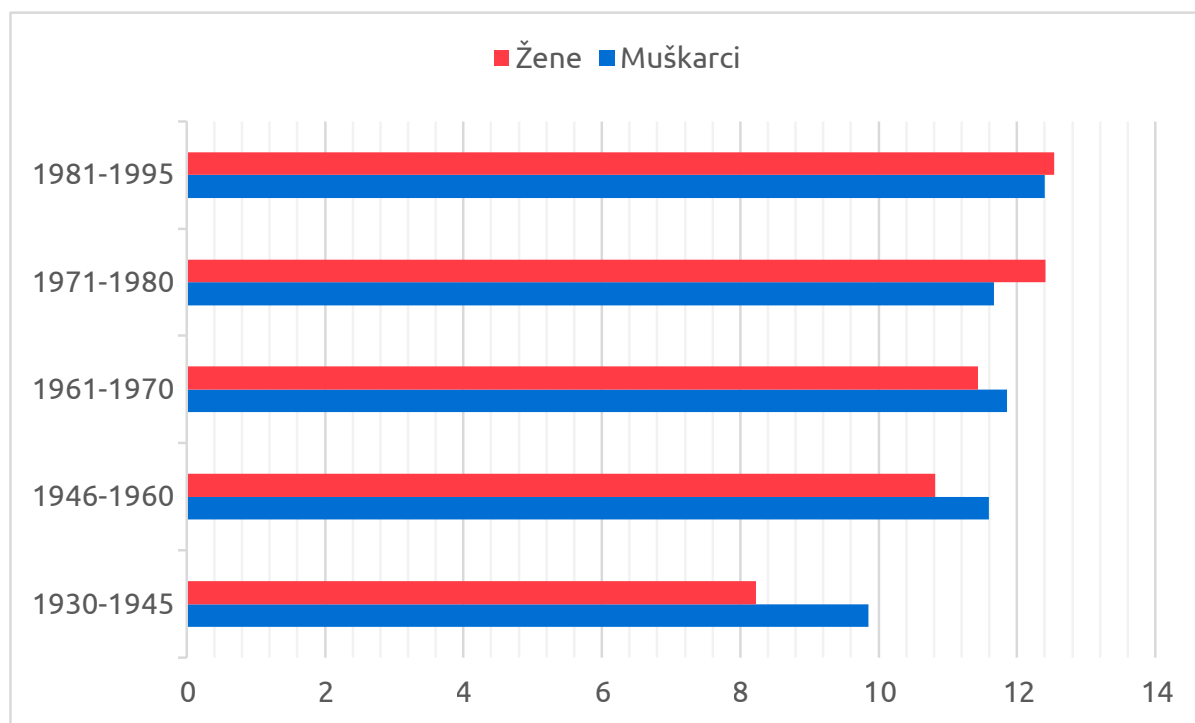
⁵ Više o tome u: Lazić 2011; Cvejić 2006.

maćinstva (Bobić 2003). Štaviše, brojna empirijska istraživanja pokazala su da su žene osećale „dupli teret“ (obaveze oko porodice sa jedne strane, i obaveze na radnom mestu, sa druge) (Bobić 2003; Blagojević 2002).

S obzirom na neminovnu povezanost sistema obrazovanja i tržišta rada, prikazane su i prosečne godine obrazovanja za sve proučavane kohorte. Povrh otvorenog pristupa obrazovanju koji je bio zaostatak socijalističke baštine, od 1970-ih dolazi do zatvaranja društvenih struktura i sve veće društvene reprodukcije, a posledično i visokog nivoa reprodukcije obrazovnih nejednakosti (Tomanović 2022; Tomanović i Stanojević 2015). Grafikon 1 jasno pokazuje trend produžavanja ostanka u obrazovanju, što se može objasniti povećanom društvenom pokretljivošću i olakšanim pristupom obrazovanju tokom

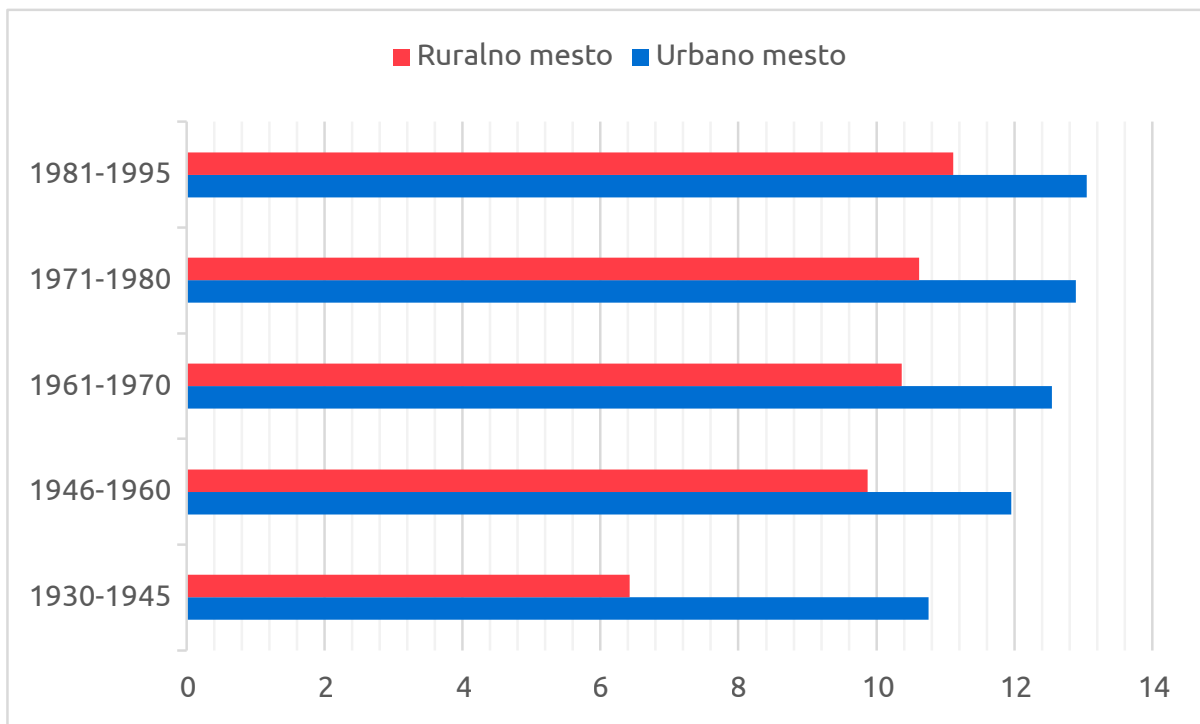
socijalizma (Lazić 2011). Kohorte rođene 1980-ih su takođe i kohorte koje su najveći broj godina provele u obrazovanju (1981–1995 – 12,49 godina u proseku). Dodatno, vidimo da se društvene nejednakosti lako mogu uočiti i u obrazovnim prilikama. Među kohortama rođenih između 1930–1970, muškarci u proseku duže ostaju u obrazovanju. Nakon toga, među kohortama rođenim od 1971. pa nadalje, žene su te koje se duže obrazuju u odnosu na muškarce. Kada je reč o lokalitetu, grafikon 2 ukazuje na jasno vidljive razlike između ispitanika sa sela i grada. Ispitanici sa sela generalno ranije završavaju sa obrazovanjem u poređenju sa ispitanicima iz gradskih područja, no ta se razlika sve više smanjuje.

Kolaps socijalizma inicirao je porast nezaposlenosti, kao i krah državne regulacije stambenog tržišta, što dovodi do odlaganja osamostaljenja mladih.

Grafikon 1 Prosečna dužina obrazovanja po rodu, 1930–1995.

Izvor: Sopstvene kalkulacije autorke, ESS.

Grafikon 2 Prosečna dužina obrazovanja po lokalitetu, 1930–1995.

Izvor: Sopstvene kalkulacije autorke, ESS.

Štaviše, mladi postaju sve više izloženi novim potrošačkim izazovima sa jedne strane, a sa druge ostaju bez ikakvih garancija da je realizacija njihovih materijalnih ciljeva ostvariva (Petrović 2011). Prelaskom na kapitalizam, sigurnost posla se smanjila, a mladi su bili izloženi novim socijalnim rizicima, posebno nezaposlenosti (Kogan i dr. 2008). Štaviše, žene su se masovno vraćale u privatnu sferu (otpuštanja i prinudni odmori), na taj način se suočavajući sa masovnom nezaposlenošću i procesom retradicionalizacije rodnih uloga (Bolčić i Milić 2002 prema: Bobić 2003). Ove promene dovele su do tendencije odlaganja ključnih životnih događaja u Srbiji (Ignjatović 2009). Ignjatović (2009) je na osnovu istraživanja iz 2003. pokazala da se Srbija može svrstati u grupu zemalja sporog odrastanja i često nedovršenog osamostaljivanja i kada su u pitanju

objektivni markeri tranzicije u odraslost i kada su u pitanju subjektivne procene ispitanika.

Srbija, prema Galanovoj tipologiji, pripada mediteranskom, južnoevropskom tipu odrastanja koje podrazumeva sporu tranziciju u gotovo svim aspektima odraslosti (Tomanović i Ignjatović 2006). Drugim rečima Srbiju, poput Italije, Grčke i Španije, karakteriše kasno napuštanje roditeljskog doma i višestruka i dugotrajna vezanost za porodicu (Ignjatović 2009). Objašnjenja ovakve kategorizacije Srbije mogu se nazreti u snažnoj neformalnoj socijalnoj mreži porodice, slabostima formalnog sistema socijalne zaštite i makroekonomskim činiocima (Ignjatović 2009). Stoga, sa jedne strane, u Srbiji se mogu pronaći tendencije koje odgovaraju evropskim trendovima tranzicije, ali sa druge strane, postoji visoko pozicioniranje porodične tranzicije

u vrednosnim samoodređenjima mladih (Tomanović i Ignjatović 2006). Stanojević i Tomašević (2021) Srbiju svrstavaju u postsocijalistički režim koji je sličan mediteranskom tipu. Ovaj tip karakterišu odložena profesionalna tranzicija, za kojom vrlo ubrzo sledi porodična tranzicija. Uzrok se pronalazi u visokim stopama nezaposlenosti, porastu nestandardnih oblika zaposlenja, niskim zaradama, visokim cenama nekretnina itd. (Stanojević i Tomašević 2021).

Istraživanja pokazuju da tranzicije mladih traju duže danas nego tokom ere socijalizma (Tomanović 2012). U Srbiji dolazi do odlaganja markera odraslosti, ali i dalje se ne može govoriti o destandardizaciji životnog toka. Što se tiče razlika između muškaraca i žena, Tomanović (2012) ukazuje da mladi muškarci uglavnom većinu ključnih životnih događaja tranzicije u odraslost doživljavaju kasnije nego žene, osim kada je reč o zapošljavanju.

Dodatan izazov zemalja koje prolaze kroz postsocijalističku transformaciju jeste nesklad između zahteva tržišta rada i obrazovnog sistema na svim nivoima. Ovo je posebno vidljivo u Srbiji, koja je prošla kroz dugotrajni period blokirane transformacije tokom devedesetih godina, kada su mnoge institucije, uključujući i obrazovne ustanove, pretrpele razaranja, a komercijalizacija visokog obrazovanja je dodatno produbila taj nesklad (Mojić 2016). Mojić je na osnovu rezultata istraživanja sprovedenog 2011. godine istraživao obrazovno-radne resurse i orijentacije mladih. Njegova analiza ukazala je da obrazovno-radni resursi mladih uveliko zavise od roditeljskih resursa u situaciji „dugoročne oskudnosti ili pogrešne usmerenosti sistemskih resursa“ (Mojić 2016: 256). Fleksibilizacija primorava mlade da kombinuju već oskudne sistemske, porodične

i individualne resurse kako bi kreirali sopstvene obrazovno-radne strategije. Dodatno, ove strategije su fragmentirane i atomizovane kao posledica porodične sigurnosne mreže (Mojić 2016).

Pregled teorijskih i empirijskih doprinosa istraživanju promena u tranziciji na tržište rada ne podržava ideju da se pojavljuje novi obrazac profesionalnih tranzicija. Iako teorije nude argumente u prilog i protiv destandardizacije životnog toka, empirijski podaci često pokazuju suprotno (Bruckner i Mayer 2005). Pogotovo kada je reč o postsocijalističkim zemljama gde dolazi do produžavanja tranzicija u odraslost mladih, ali gde postoji malo dokaza o destandardizaciji istih (Tomanović 2012).

4 HIPOTEZE

S obzirom na ubrzane promene kroz koje je društvo Srbije prolazilo u ovom periodu pokušaćemo da utvrdimo kako su one uticale na bazične obrasce integracije na tržište rada mladih rođenih od 1930. godine do 1995. Idealno, želeli bismo biti u mogućnosti da mapiramo sve aspekte profesionalne tranzicije određenih kohorti kroz promenljivu institucionalnu strukturu. No, s obzirom da to nije moguće, u ovom radu se posebno bavimo sledećim aspektima procesa tranzicije: (a) vremenom događaja (eng. *timing of events*), tj. prosečnim dobom stupanja na tržište rada i (b) varijabilnosti doba, tj. nivoom u kojem se tranzicije dešavaju u određenim uzrastima. Iako se povremeno osvrćemo na standardizaciju u tumačenju naših nalaza, ne nastojimo sistematski prikupiti dokaze koji se odnose na ovaj koncept, niti na povezane procese individualizacije. Konačno, važno je napomenuti da svaki od ovih pokazatelja sam za sebe može ukazivati na više procesa društvenih promena koji u principu ne

moraju imati veze sa destandardizacijom životnih putanja. Na primer, promene u profesionalnoj tranziciji mogu se dešavati tokom ekonomskih uspona ili padova, bez ukazivanja na društveni trend ka destandardizaciji.

Imajući u vidu teorijska polazišta rada kao i rezultate prethodnih istraživanja, polazimo od sledećih hipoteza:

H1. U Srbiji dolazi do odlaganja profesionalne tranzicije za sve proučavane kohorte.

H2. Muškarci u proseku ranije doživljavaju profesionalnu tranziciju u odnosu na žene, za sve proučavane kohorte.

H3. Dolazi do konvergencije muških i ženskih obrazaca profesionalnih tranzicija.

H4. U seoskim sredinama je prosečna profesionalna tranzicija ranija u odnosu na gradske, za sve proučavane kohorte.

H5. Varijabilnost u obrascima profesionalne tranzicije se ne uvećava.

5 METOD

Da bismo pratili promene u starosnom dobu ulaska na tržište rada koristili smo podatke devetog talasa Evropskog društvenog istraživanja za Srbiju, iz 2018. Odgovor na naše istraživačko pitanje dobili smo analizom preživljavanja proučavanih životnih događaja. Ona predstavlja skup statističkih procedura za analizu podataka za koje je rezultujuća promenljiva od interesa vreme dok se događaj ne desi (Kleinbaum 1996). Kod analize preživljavanja vremenska promenljiva se obično odnosi na vreme preživljavanja (vreme pojavljivanja događaja). U sociologiji, najčešća vremena koja se proučavaju jesu vreme stupanja u brak, vreme napuštanja škole, napuštanje roditeljskog doma i slično. Glavni cilj analize preživljavanja jeste da uporedi vreme preživljavanja dve ili više grupa,

kao i da otkrije da li se ta vremena preživljavanja statistički značajno razlikuju. Kako bismo ispitali statističku značajnost razlika među proučavanim grupama (kohortama) upotrebili smo Log-rank test, koji se koristi za upoređivanje tri ili više krivih preživljavanja (Kleinbaum 1996).

Proučavani događaj jeste ulazak na tržište rada tj. pronalaženje radnog mesta. Radi merenja vremena tog događaja koristili smo instrument Evropskog društvenog istraživanja, preciznije binarni odgovor na pitanje: *Da li ste ikada imali plaćeni posao ili plaćenu praksu u trajanju od 20 sati ili više nedeljno tokom barem tri meseca?* i odgovor na pitanje *Koje godine ste prvi put počeli da radite ovakvu vrstu posla?*

Kako bismo ispitali promene u prosečnom dobu tranzicije u odraslost, koristili smo medijane starosnog doba u kojem su ispitanici doživeli određeni životni događaj (ukoliko jesu), zasnovane na Kaplan-Majerovim proračunima dobijene analizom preživljavanja. Veličina ukupnog uzorka je 1265 ispitanika, a takođe je za svaki od parametara ispunjen zahtev minimalnog broja događaja prilikom sprovođenja analize preživljavanja (Allison 2018). Dva glavna parametra koja smo analizirali su rod i lokalitet. Povrh toga, kako bismo merili varijabilitet u prosečnom dobu tranzicije na tržište rada koristili smo interkvartilni raspon zasnovan na Kaplan-Majerovim proračunima.

Dodatno, u okviru istog uzorka razlikovali smo pet kohorti. Kohorte su izuzetno bitne u pristupu životnog toka jer pružaju vezu između istorijskih promena i toka života (Elder i Shanahan 2007). Prvu kohortu čine ispitanici rođeni od 1930. do 1945. godine, drugu kohortu ispitanici rođeni od 1946. do 1960. godine. Treću kohortu čine ispitanici rođeni od 1961. do 1970, a četvrtu kohortu u

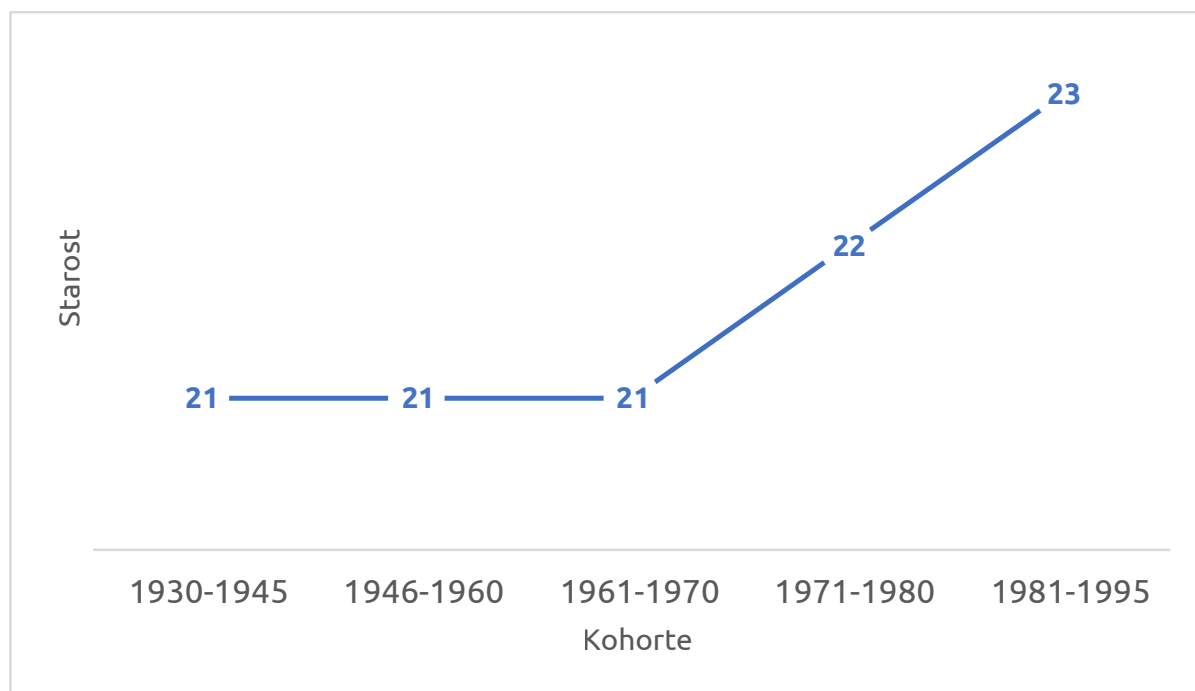
uzorku čine ispitanici rođeni od 1971. do 1980. godine. Poslednju kohortu čine ispitanici rođeni od 1981. do 1995. godine, jer smo ispitanike rođene nakon 1995. odlučili da isključimo iz analize s obzirom na to da veliki broj njih još uvek nije doživeo proučavan životni događaj.

6 REZULTATI

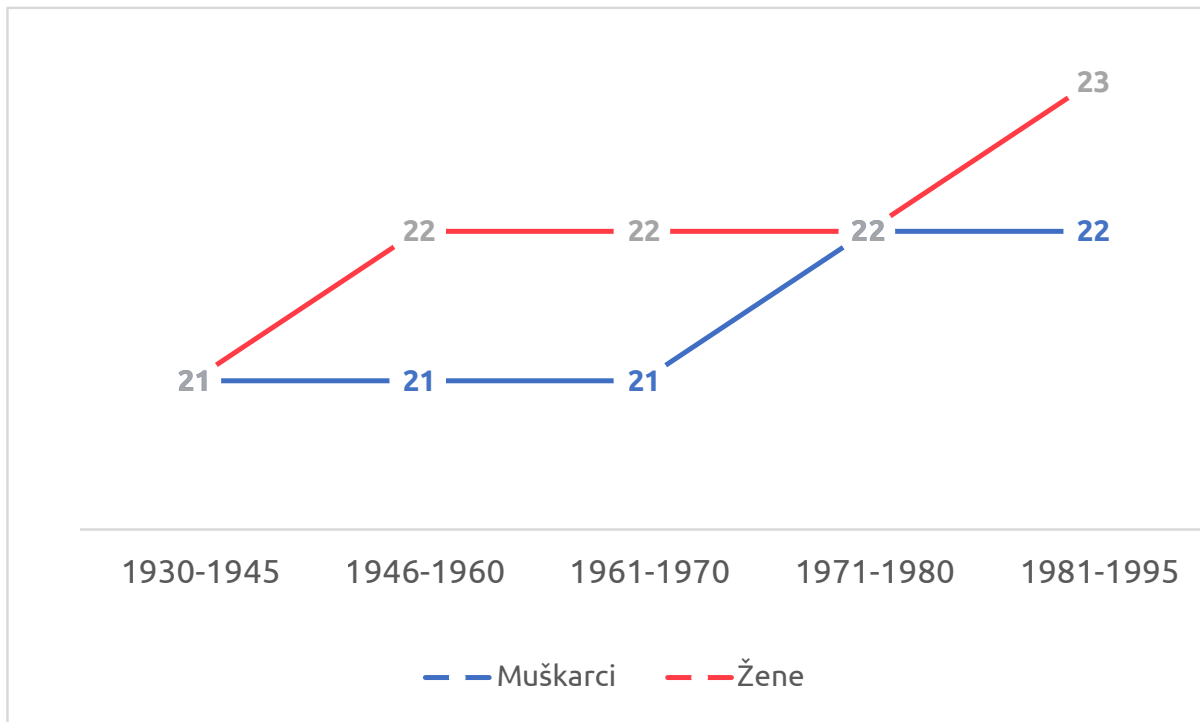
Rezultati analize preživljavanja jasno pokazuju obrasce tranzicije na tržište rada. Log-rank test je potvrdio da postoje statistički značajne razlike između proučavanih kohorti ($p < .05$). Za prikazivanje promena u tranzicijama služićemo se medijanama zasnovanim na Kaplan-Majerovim procenama. Grafikon br. 3 prikazuje prosečno doba ulaska na tržište rada za svaku od kohorti. Rezultati potvrđuju našu prvu hipotezu o odlaganju tranzicija na tržište rada (H1). Vidimo da je kod proučavanih kohorti tranzicija u proseku odložena za dve godine. Uprkos takvim

promenama, prosečna starost pri ulasku na tržište rada je relativno stabilna.

Rezultati pokazuju da postoje statistički značajne razlike u prosečnom dobu stupanja na tržište rada između muškaraca i žena (Log Rank – $p < .05$). Kada je u pitanju muška populacija koja je započela svoju profesionalnu karijeru tokom ispitivanog vremenskog perioda, primećuje se povećanje prosečnog uzrasta sa 21 na 22 godine. Značajne promene u ovom kontekstu dešavaju se između kohorti rođenih od 1961. do 1980. godine. S druge strane, rezultati ukazuju na produžavanje vremena potrebnog ženama da ostvare svoje profesionalne tranzicije, pri čemu se prosečni uzrast povećava sa 21 na 23 godine. Ovo potvrđuje našu drugu pretpostavku (H2). Najveće promene primećujemo među kohortama rođenim između 1961. i 1995. godine. Međutim, rezultati ne potvrđuju našu hipotezu o sve sličnijim obrascima tranzicije između žena i muškaraca (H3).

Grafikon 3 Medijana starosnog doba uslaska na tržište rada, Kaplan – Majerove procene (1930–1995)

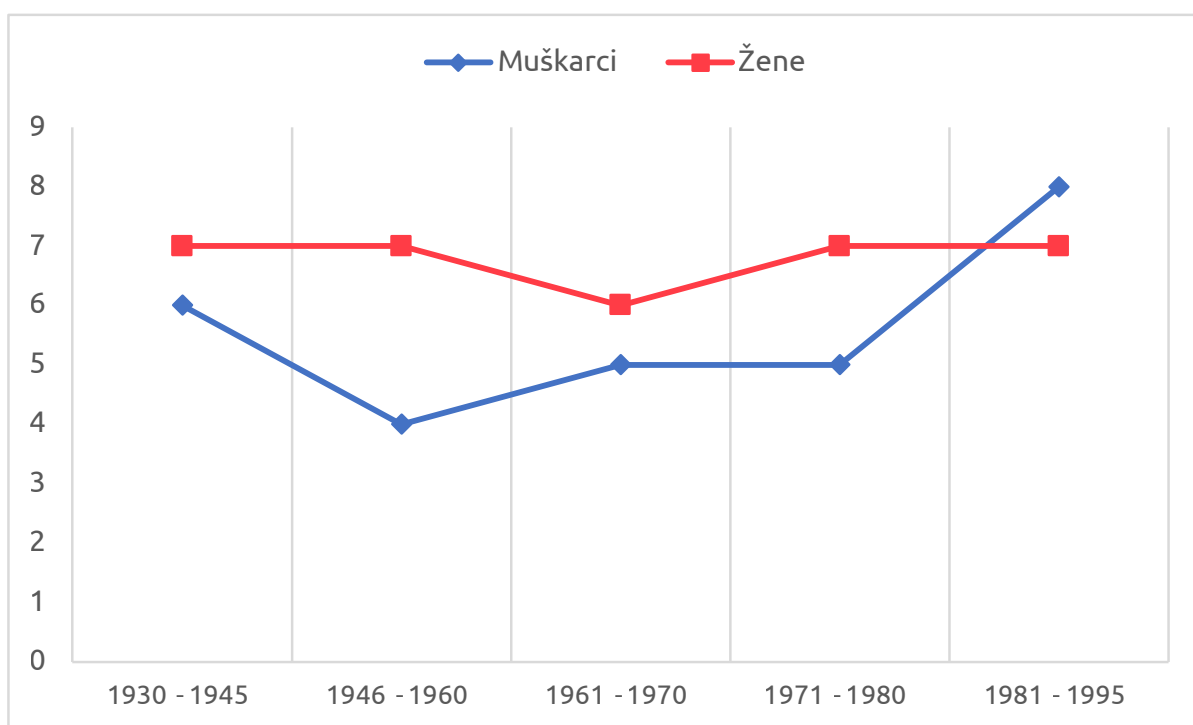
Grafikon 4 Medijana starosnog doba ulaska na tržište rada za muškarce i žene, Kaplan – Majerove procene (1930–1995)

Evropsko društveno istraživanje ne omogućava merenje dužine trajanja profesionalnih tranzicija, ali može se meriti varijacija u dobu doživljavanja određene tranzicije. Interkvartilni raspon je razlika između godina u kojoj je 75% kohorte doživelo određeni događaj i godina u kojoj je 25% doživelo taj događaj, i služi kao mera unutar-kohortne varijacije. Grafikon br. 4 ukazuje na interkvartilni raspon u prosečnom dobu stupanja na tržište rada za muškarce i žene. Tokom većine analiziranog perioda, žene pokazuju veću varijaciju u uzrastu kada stupaju na tržište rada. Sa druge strane, kod muškaraca uočavamo više oscilacija u interkvartilnom rasponu. Kada se fokusiramo na kohortu rođenu između 1946. i 1960. godine, indikativna je najmanja varijacija. Međutim, nakon tog perioda, zapazili smo postepen porast varijabilnosti, sve do poslednje analizirane kohorte, gde dolazi do značajnog

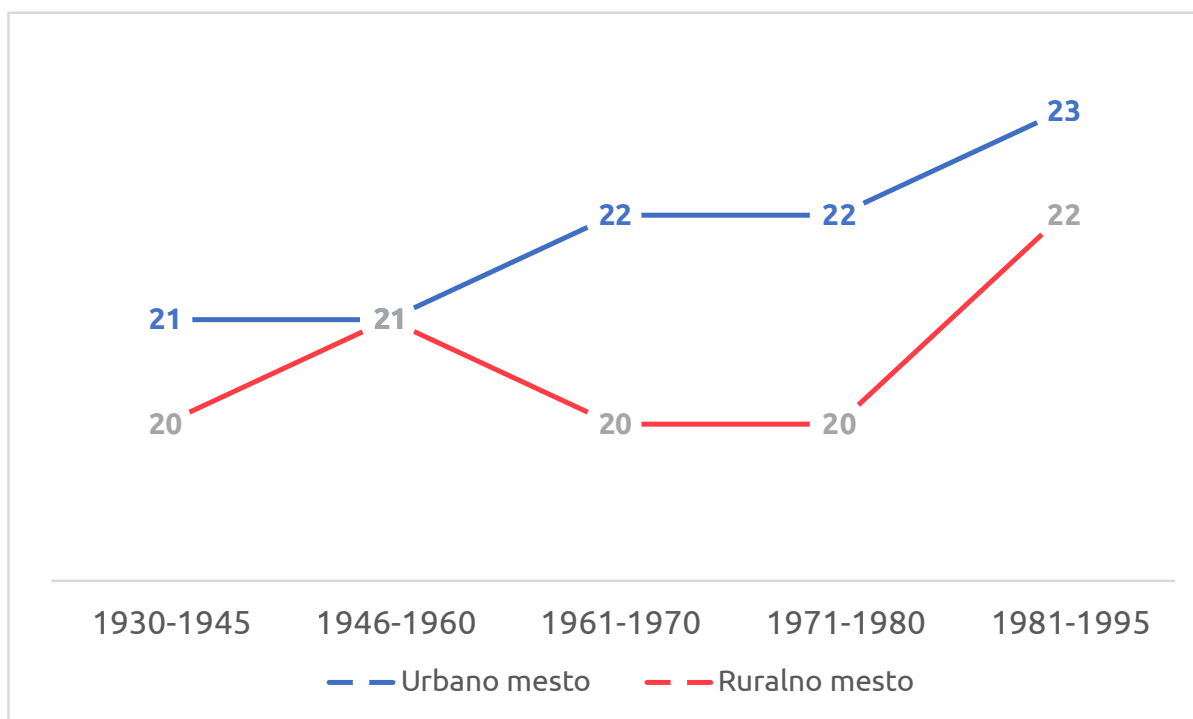
povećanja interkvartilnog raspona od 7 godina. Time je peta hipoteza (H5) samo delimično potvrđena.

Poseban predmet naše analize bile su i razlike između ruralnih i gradskih područja kada su u pitanju profesionalne tranzicije. Rezultati pokazuju da postoje statistički značajne razlike u prosečnom dobu stupanja na tržište rada između ispitanika sa sela i grada (Log Rank – $p < .05$). Uopšteno govoreći, ispitanici iz ruralnih sredina ulaze na tržište rada ranije u odnosu na ispitanike iz urbanog okruženja, što potvrđuje četvrtu hipotezu (H4). Dodatno, najveću sličnost u obrascima profesionalne tranzicije opažamo među kohortama rođenih između 1946. i 1960. godine.

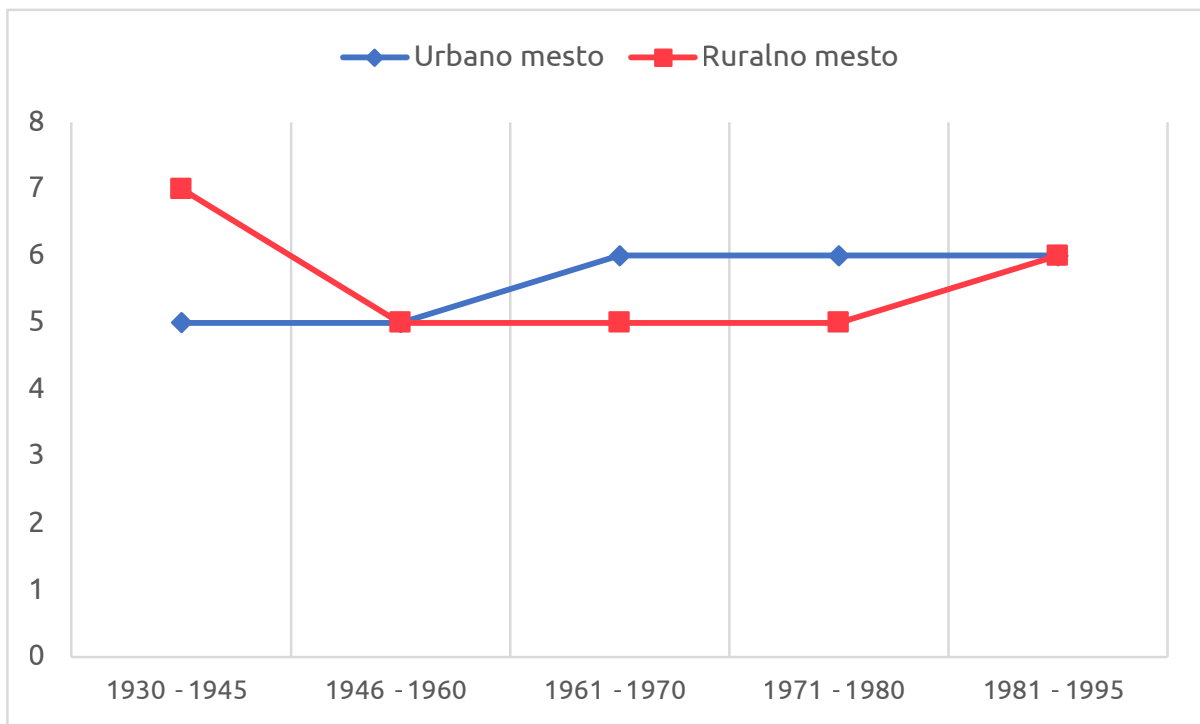
Štaviše, kada sagledamo interkvartilni raspon, primećujemo da nema izraženih razlika u varijaciji prosečnog uzrasta pri ulasku na tržište rada između osoba sa sela i onih iz gradova.

Grafikon 5 Interkvartilni raspon doba ulaska na tržište rada po polu (1930–1995)

Grafikon 6 Medijana starosnog doba ulaska na tržište rada po lokalitetu, Kaplan-Majerove procene (1930–1995)

Grafikon 7 Interkvartilni raspon doba ulaska na tržište rada po lokalitetu (1930–1995)

7 DISKUSIJA

Kada je u pitanju aspekt vremena događaja, rezultati naše analize ukazuju da je u pored dubokih promena kroz koje je prošla populacija Srbije, prosečno doba pri ulasku na tržište rada tokom proučavanog perioda relativno stabilno, i kreće se u proseku od 20. do 22. godine starosti. Ovi rezultati su u skladu sa rezultatima prethodnih istraživanja koja ukazuju na odlaganje životnih događaja tranzicije u odraslost i govore o odloženom odrastanju (Tomanović 2012; Ignjatović 2009). Rast je indikativan kod kohorti rođenih sedamdesetih i osamdesetih godina prošlog veka. Te kohorte se i u literaturi izdvajaju kao kohorte koje dele specifično iskustvo zbog opšte promene sistema (Petrović 2011). Dodatno, s obzirom na širenje obrazovnog sistema, sve veći broj pojedinaca odlagao je ulazak na tržište rada zbog produžavanja obrazovanja. To

potvrđuju i naši rezultati koji pokazuju da je prosečno vreme provedeno u obrazovanju najviše u tom periodu.

Sa druge strane, još veći rast prosečnog doba stupanja na tržište rada kohorte rođene od 1981. do 1995. godine može biti objašnjen kolapsom socijalizma i njegovim posledicama. Naime, ova kohorta stupala je na tržište rada krajem devedesetih i početkom dvehiljaditih godina kada je situacija na tržištu rada bila nezavidna. Krah socijalističkog sistema doveo je do porasta nezaposlenosti kao i otežanog rešavanja stambenog pitanja. Posledično, sigurnost posla se smanjila, a radnici su bili izloženi sve većim socijalnim rizicima (Petrović 2011; Kogan i dr. 2008).

Povrh toga, istražili smo i razlike između muškaraca i žena u obrascima tranzicije na tržište rada u Srbiji. Rezultati pokazuju da žene u proseku kasnije stupaju na tržište rada u odnosu na muškarce. Tako-

de, kada je reč o trendovima integracije na tržište rada, uviđamo da obrasci žena i muškaraca ne postaju sličniji. Ovi podaci nisu iznenađujući, s obzirom na to da i pored masovnog uključenja žena na tržište rada, rodne nejednakosti utemeljene na patrijarhalnim vrednostima opstaju i tokom socijalizma (Tomanović i dr. 2016; Petrović 2011; Bobić 2003; Blagojević 2002). Takođe, naši nalazi ukazuju i da su žene nešto više pogođene periodom tranzicije, s obzirom na to da prosečno doba raste sa 22 na 23 godine za kohorte koje su tada ulazile na tržište rada, a to su ispitanice rođene 1981–1995. Međutim, takođe je važno napomenuti da u tom vremenskom periodu mlade žene provode više vremena u školovanju.

Konačno, ispitali smo i razlike između ruralnih i gradskih područja kada su pitanju obrasci tranzicije na tržište rada. Rezultati pokazuju da ispitanici sa sela uglavnom ranije ulaze na tržište rada u poređenju sa ispitanicima iz grada. Ovaj nalaz nije neočekivan budući da stanovnici urbanog područja obično provode više vremena u školovanju. Najveća sličnost postoji među kohortama rođenim između 1946–1960. godine. Pretpostavka je da je u to vreme tržište rada bilo stabilno, sa niskom stopom nezaposlenosti, što je omogućilo i ispitanicima sa sela i iz gradova da relativno lako nađu posao.

Kada je u pitanju drugi proučavani aspekt profesionalne tranzicije – varijabilnost doba, rezultati su više ambivalentni. Iako žene u proseku pokazuju veću varijabilnost u dobu kada ulaze na tržište rada, primećujemo da se ta varijabilnost kod muškaraca značajno više menja. Čini se da efekti vremenskog perioda posebno doprinose raznolikosti profesionalnih putanja muškaraca. Tako, kod muškaraca rođenih 1946–1960. uviđamo najmanji nivo varijacije, s obzirom da su započinjali svoje radne karijere

tokom uveliko razvijenog socijalističkog režima. Nakon tog perioda, primećujemo blagi porast varijacije sve do poslednje analizirane kohorte, kada dolazi do značajnog povećanja interkvartilnog raspona od sedam godina. Tadašnja kohorta stupala je na tržište rada tokom perioda postsocijalističke transformacije, pa je veća heterogenizacija u profesionalnim tranzicijama očekivana usled povećanih socijalnih rizika (Petrović 2011; Kogan i dr. 2008). Sa druge strane, primećujemo da nema velikih razlika u varijaciji prosečnog uzrasta pri ulasku na tržište rada između osoba sa sela i onih iz gradova.

Stoga, iako je veća varijabilnost u uzrastu kada se događaju određene tranzicije često povezana sa procesom destandardizacije životnih tokova, naši rezultati ne ukazuju jednoznačno na taj proces. Štaviše, čini se da je više reč o snažnim efektima perioda koji nužno utiču na pretpostavku o linearnim transformacijama životnog toka.

8 ZAKLJUČAK

S obzirom da obrasci integracije na tržište rada oslikavaju kontinuitet i promene u društvenoj podeli rada (Müller i Gangl 2003), ne iznenađuju podaci da se promene u prosečnom dobu stupanja na tržište rada u Srbiji uglavnom podudaraju sa promenama u društvenoj strukturi. Kao što je navedeno, proučavane kohorte pokrivaju period od socijalizma, preko postsocijalističke transformacije, pa sve do prelaska na kapitalistički ekonomski sistem. Podaci iz Srbije ukazuju na nekoliko izraženih vremenskih trendova vezanih za početak radne karijere. Prvo, primetno je sve kasnije započinjanje profesionalnih tranzicija. Drugo, tokom tog perioda, životni tokovi muškaraca i žena su postajali sve sličniji, sve do perioda sloma socijalizma i porasta društvenih

nejednakosti kada je taj trend zaustavljen. Treće, obrasci profesionalnih tranzicija između osoba iz ruralnih i gradskih područja su sve sličniji. Četvrto, iako je varijabilnost u dobu stupanja na tržište rada za muškarce sve veća, ne može se zasigurno govoriti o destandardizaciji profesionalnih tranzicija u Srbiji. Kada se sagledaju aspekt prosečnog doba stupanja na tržište rada i aspekt varijabilnosti, rezultati potvrđuju da možemo govoriti o odlaganju profesionalnih tranzicija, ali ne nužno i o njihovoj destandardizaciji. Uzimajući u obzir intenzivne društvene promene tokom analiziranog perioda, transformacije koje smo uočili u profesionalnim tranzicijama mogu biti rezultat tih konkretnih društvenih promena.

Podaci iz Evropskog društvenog istraživanja, korišćeni u ovom članku, otvaraju mogućnost za detaljnije proučavanje faktora koji oblikuju vreme i redosled životnih događaja tranzicije u odraslost. Međutim, treba napomenuti da ovi podaci ne pružaju dovoljno informacija o najmlađim kohortama koje trenutno prolaze kroz proces tranzicije u odraslost. Takođe, valja napomenuti da dostupni podaci, nažalost, ne obuhvataju informacije o vremenima kada pojedinci napuštaju školu i ne pružaju informacije o trajanju specifičnih tranzicija. U budućim istraživanjima trebalo bi posvetiti pažnju detaljnom ispitivanju drugih faktora koji utiču na vreme i redosled ovih tranzicija.

ZAHVALNICA

Rad je napisan u okviru Programa istraživanja Instituta društvenih nauka za 2024. godinu koji podržava Ministarstvo nauke, tehnološkog razvoja i inovacija.

REFERENCE

- Alheit, P. (2018). The Concept of “Biographicity” as Background Theory of Lifelong Learning? *Dyskursy Młodych Andragogów*, 19, 9–22.
- Allison, P. (2019). Event History and Survival Analysis. In G. R. Hancock, L. M. Stapleton & R. O. Mueller (Eds), *The reviewer's guide to quantitative methods in the social sciences* (Second) (pp. 86–98). Routledge. <https://doi.org/10.4324/9781315755649>
- Badolato, L. (2023). Stratified pathways to Italy's “latest-late” transition to adulthood. *Advances in Life Course Research*, 57, 100563. <https://doi.org/10.1016/j.alcr.2023.100563>
- Beck, U. (1992). *Risk Society: Towards a New Modernity*. London, New Delhi: Sage Publications.
- Becker, H. A., & P. L. J. Hermkens (1993). Generations between market and solidarity. In H. A. Becker & P. L. J. Hermkens (Eds.), *Solidarity of Generations. Demographic, Economic and Social Change, and its Consequences*, 1 (pp. 175–196). Amsterdam: Thesis.
- Benería, L., & Sen, G. (1981). Accumulation, Reproduction, and “Women's Role in Economic Development”: Boserup Revisited. *Signs*, 7(2), 279–298. <https://doi.org/10.1086/493882>
- Billari, F. C. (2001). The analysis of early life courses: Complex descriptions of the transition to adulthood. *Journal of Population Research*, 18, 119–142. <https://doi.org/10.1007/BF03031885>
- Billari, F. C., & Liefbroer, A. C. (2010). Towards a new pattern of transition to adulthood? *Advances in Life Course Research*, 15(2-3), 59–75. <https://doi.org/10.1016/j.alcr.2010.10.003>
- Blagojević, M. (2002). Žene i muškarci u Srbiji 1990–2000 – urođjavanje cene haosa. In S. Bolčić & A. Milić (Eds), *Srbija krajem milenijuma, razaranje društva, promene i svakodnevni život* (pp. 283–314). Beograd: ISIFF.
- Bobić, M. (2003). *Brak ili/i partnerstvo*. Beograd: Institut za sociološka istraživanja Filozofskog fakulteta.
- Bohle, D., & Greskovits, B. (2012). *Capitalist Diversity on Europe's Periphery*. Cornell University Press.
- Brückner, H., & Mayer, K. U. (2005). De-Standardization of the Life Course: What it Might Mean? And if it Means Anything, Whether it Actually Took Place? *Advances in Life Course Research*, 9, 27–53. [https://doi.org/10.1016/s1040-2608\(04\)09002-1](https://doi.org/10.1016/s1040-2608(04)09002-1)
- Buchmann, M. (1989). *The script of life in modern society: Entry into adulthood in a changing world*. Chicago: University of Chicago Press.
- Ceah, C. S. L., Trinder, K. M., & Gokavi, T. N. (2010). Urban/rural and gender differences among Canadian emerging adults. *International Journal of Behavioral Development*, 34(4), 339–344. <https://doi.org/10.1177/0165025409339152>
- Cvejić, S. (2006). *Korak u mestu – društvena pokretljivost u Srbiji u procesu postsocijalističke transformacije*. Beograd: ISI FF.
- Elder, G. H. (1975). Age Differentiation and the Life Course. *Annual Review of Sociology*, 1(1), 165–190. <https://doi.org/10.1146/annurev.so.01.080175.001121>
- Elder, G. H. (2002). The Life Course and Aging: Some Accomplishments, Unfinished Tasks, and New Directions, *Annual meeting of the Gerontological Society of America*, Boston, November 11, 2002.
- Elder, G. H., & Shanahan, M. J. (2007). The Life Course and Human Development. *Handbook of Child Psychology*. Wiley. <https://doi.org/10.1002/9780470147658.chpsy0112>
- Esping-Andersen, G. (1990). *The Three Worlds of Welfare Capitalism*. Cambridge: Polity Press.

- ESS Round 9: European Social Survey Round 9 Data (2018). Data file edition 2.0. NSD – Norwegian Centre for Research Data, Norway – Data Archive and distributor of ESS data for ESS ERIC. <https://doi.org/10.21338/NSD-ESS9-2018>
- Fenton, M. P., Forthun, L. F., Aristild, S., & Vasquez, K. B. (2021). The Role of the Rural Context in the Transition to Adulthood: A Scoping Review. *Adolescent Research Review*, 7(1), 101–126. <https://doi.org/10.1007/s40894-021-00161-6>
- Giddens, A. (1984). *The Constitution of Society. Outline of the Theory of Structuration*. Berkeley: University of California Press.
- Giddens, A. (1990). *The Consequences of Modernity*. Stanford: Stanford University Press.
- Giele, J. Z., & Holst, E. (2003). New life patterns and changing gender roles. *Advances in Life Course Research*, 8, 3–22. [https://doi.org/10.1016/S1040-2608\(03\)08001-8](https://doi.org/10.1016/S1040-2608(03)08001-8)
- Ignjatovic, S. (2009). Recent problems in research on transition to adulthood: Country focus Serbia. *Stanovništvo*, 47(1), 7–22. <https://doi.org/10.2298/STNV0901007I>
- Inglehart, R. (1977). *The Silent Revolution: Changing values and political styles among Western publics*. Princeton: Princeton University Press.
- Kleinbaum, D. G. (1996). *Survival Analysis*. Springer New York. <https://doi.org/10.1007/978-1-4757-2555-1>
- Kogan, I., Gebel, M., & Noelke, C. (2008). *Europe Enlarged: A Handbook of Education, Labour and Welfare Regimes in Central and Eastern Europe*. Bristol: Policy Press.
- Kohli, M. (2007). The institutionalization of the life course: looking back to look ahead. *Research in Human Development*, 4(3–4), 253–271. <https://doi.org/10.1080/15427600701663122>
- Lazić, M. (2011). *Čekajući kapitalizam*. Beograd: Službeni glasnik.
- Lesthaeghe, R. (2010). The Unfolding Story of the Second Demographic Transition. *Population and Development Review*, 36(2), 211–251. <https://doi.org/10.1111/j.1728-4457.2010.00328.x>
- Macmillan, R. (2005a). The Structure of the Life Course: Classic Issues and Current Controversies. *Advances in Life Course Research*, 9, 3–24. [https://doi.org/10.1016/S1040-2608\(04\)09001-X](https://doi.org/10.1016/S1040-2608(04)09001-X)
- Macmillan, R. (2005b). *The structure of the life course: Standardized? Individualized? Differentiated?*. Amsterdam: JAI Press.
- Mandel, H., & Shalev, M. (2009). Gender, Class, and Varieties of Capitalism. *Social Politics: International Studies in Gender, State and Society*, 16, 161–181. <https://doi.org/10.1093/sp/jxp006>
- Mentus, V. (2022). Aging well? Social spending, age, and subjective wellbeing across Europe. *Stanovništvo*, 60(2), 75–88. <https://doi.org/10.2298/STNV2202075M>
- Mitrovic, K. (2022). Anthropological research on coming of age and “extended youth”: Youth “well-spent” in Serbia. *Stanovništvo*, 60(2), 89–106. <https://doi.org/10.2298/STNV2202089M>
- Mojić, D. (2016). Obrazovno-radni resursi i orijentacije mladih u Srbiji u periodu odblokirane postsocijalističke transformacije. *Sociologija*, 58(1): 245–258. <https://doi.org/10.2298/SOC16S1245M>
- Müller, W., & Gangl, M. (2003). *Transitions from Education to Work in Europe*. Oxford University Press. <https://doi.org/10.1093/0199252475.001.0001>
- Petrović, M. (2011). Promene bračnosti i porodičnih modela u postsocijalističkim zemljama – zakasnela i nepotpuna ili specifična druga demografska tranzicija? *Stanovništvo*, 49(1), 53–78. <https://doi.org/10.2298/STNV1101053P>

- Riley, M. W., & Riley, J. W. (2000). Age Integration. *The Gerontologist*, 40(3), 266–270. <https://doi.org/10.1093/geront/40.3.266>
- Riley, M. W., Kahn, R., & Foner, A. (1994). *Age and structural lag: Society's failure to provide meaningful opportunities in work, family, and leisure*. New York: Wiley.
- Salas-Velasco, M. (2007). The transition from higher education to employment in Europe: the analysis of the time to obtain the first job. *Higher Education*, 54(3), 333–360. <https://doi.org/10.1007/s10734-006-9000-1>
- Shanahan, M. J. (2000). Pathways to Adulthood in Changing Societies: Variability and Mechanisms in Life Course Perspective. *Annual Review of Sociology*, 26(1), 667–692. <https://doi.org/10.1146/annurev.soc.26.1.667>
- Standing, G. (2011). *The Precariat: The New Dangerous Class*. Bloomsbury Academic. <https://doi.org/10.5040/9781849664554>
- Stanojević, D., & Tomašević, A. (2021). Stambene i porodične putanje mladih odraslih u pet zemalja: Švedskoj, Nemačkoj, Velikoj Britaniji, Italiji i Srbiji – analiza sekvenci podataka Evropskog društvenog istraživanja. *Sociologija*, 63(2), 262–288. <https://doi.org/10.2298/SOC2102262S>
- Tomanović, S. (2012). Promene u tranziciji u odraslost mladih u Srbiji između 2003. i 2011. godine. *Sociologija*, 54(2), 227–243. <https://doi.org/10.2298/SOC1202227T>
- Tomanović, S., & Stanojević, D. (2015). *Mladi u Srbiji 2015. Stanja, opažanja, verovanja i nadanja*. Beograd: FES i SeCons.
- Tomanović, S. Ljubičić, M., & Stanojević, D. (2016). *Postajanje roditeljem u Srbiji: Sociološko istraživanje tranzicije u roditeljstvo*. Beograd: Institut za sociološka istraživanja Filozofskog fakulteta Univerziteta u Beogradu, Čigoja.
- Tomanović, S. (2019). What we talk about when we talk about family?: Concept in context. *Sociologija*, 61(3), 301–322. <https://doi.org/10.2298/SOC1903301T>
- Tomanović, S. (2022). Bringing social biography to life course studies: Agency and reflexivity in education-to-work transitions in young adults' biographies. *Stanovništvo*, 60(2), 9–28. <https://doi.org/10.2298/STNV2202009T>
- Walther, A., & Plug, W. (2006). Transitions from school to work in Europe: Destandardization and policy trends. *New Directions for Child and Adolescent Development*, 113, 77–90. <https://doi.org/10.1002/cd.170>
- Winkler-Dworak, M., & Toulemon, L. (2007). Gender Differences in the Transition to Adulthood in France: Is There Convergence Over the Recent Period? *European Journal of Population/Revue Européenne de Démographie*, 23(3–4), 273–314. <https://doi.org/10.1007/s10680-007-9128-4>
- Young, M. C. (2010). Gender Differences in Precarious Work Settings. *Relations Industrielles / Industrial Relations*, 65(1), 74–97. <https://doi.org/10.7202/039528ar>

Data Availability Statement

Data used in this analysis is publicly available: <https://ess-search.nsd.no/>

How to cite: Zafirović, J. (2024). Trends in the youth transitions to the labour market in Serbia. *Stanovništvo*, 62(1), 43–64. <https://doi.org/10.59954/stnv.538>

<https://doi.org/10.59954/stnv.538>